

تبیین الگوی فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش ایران

حامد صبوری^۱

دکتر حسن گیوریان^۲

دکتر فریده حق شناس کاشانی^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۷/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۲۵

چکیده:

پژوهش حاضر با هدف تبیین الگوی فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش ایران صورت گرفته است. روش تحقیق آمیخته اکتشافی و نوع تحقیق توصیفی پیمایشی بوده و داده‌ها به صورت مصاحبه و میدانی- گردآوری گردید. جامعه آماری مدیران، خبرگان و اساتید در حوزه خط مشی گذاری آموزش و پرورش بودند که در بخش کیفی با رویکرد نمونه گیری هدفمند، تعداد ۱۴ نفر جهت مصاحبه و در بخش کمی برای گردآوری داده‌های مورد نیاز، تعداد ۱۲۰ نفر از خبرگان و مدیران ستادی و استانی آموزش و پرورش و مراکز خط مشی گذاری آموزش و پرورش به روش نمونه گیری با استفاده از فرمول کوکران انتخاب شدند. ابزار جمع آوری اطلاعات در بخش کیفی شامل مصاحبه نیمه ساختار یافته و در بخش کمی از پرسشنامه محقق ساخته با طیف پنج گزینه ای لیکرت استفاده گردید. برای تعیین روایی از روایی محتوایی و همزمان و برای تعیین پایایی و اعتبار ابزار اندازه گیری نیز از آلفای کرونباخ استفاده شد. برای تحلیل داده‌های کیفی از روش تحلیل مضمون و برای داده‌های کمی از شاخص‌های توصیفی، آزمون فریدمن نرم افزار Smart PLS و SPSS24 استفاده شد. تحلیل داده‌ها در نهایت به احصای ۶۳ مضمون پایه، ۱۳ مضمون سازمان دهنده، ۳ مضمون فراگیر و شکل گیری الگوی نظری انجامید.

کلید واژه‌ها: خط مشی، فرایند خط مشی گذاری، آموزش و پرورش

^۱ hamed.sabouri2015@yahoo.com

^۲ givarian@yahoo.com

^۳ F_haghshenas@iauctb.ac.ir

^۱ گروه مدیریت دولتی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

^۲ گروه مدیریت دولتی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

^۳ گروه مدیریت دولتی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

مقدمه

در دنیای امروز که علم و فناوری با رشد و گسترش وسیع و جهان‌شمول به عنوان عامل مهم و اساسی در فرایند رشد و توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جوامع بشری به حساب می‌آیند، نهادها و نظام‌های آموزش و پرورش نقشی بس عظیم و پراهمیت به دست آورده‌اند. بررسی عوامل مؤثر بر پیشرفت و توسعه در جوامع پیشرفته نشان می‌دهد که همه این کشورها از آموزش و پرورش توانمند و کارآمد برخوردارند. آموزش و پرورش یکی از نهادهای اصلی و تاثیر گذار در نشاط و پویایی تفکرات بشر و مرکز حفظ و بازتولید فرهنگ جامعه و موجب توسعه پایدار و پیشرفت هر کشور است. با پیشرفت علم و فناوری، تمدن بشری تاکنون مسیری طولانی را طی کرده است، لذا چه از نظر شخصی، چه از نظر اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و چه از نظر فرهنگی، نقش آموزش و پرورش را نمی‌توان دست کم گرفت و مسلماً آموزش و پرورش، یک مزیت برای زندگی بشر است (بهاردواج، ۲۰۱۶). خط مشی گذاری آموزش و پرورش یک فرایند پیچیده و در حال تحول است که بسیاری از ذینفعان را درگیر می‌کند و در صورت عدم هدف‌گیری، می‌تواند به شکست منجر شود. بنابراین درک آن، شفاف سازی عوامل تعیین کننده آن و کشف راه‌هایی که بتواند شفاف تر و مؤثر تر عمل نماید، بسیار مهم است (ویینه و پونت^۲، ۲۰۱۷).

بررسی و تحلیل نظام آموزش و پرورش کشور نشان از بی‌نظمی و آشفتگی در سیستم خط مشی گذاری خویش دارد و علیرغم اینکه یکی از مولفه‌های مهم در فرایند تعلیم و تربیت، قوانین و مقررات حاکم در نظام آموزشی و مدارس است و اینکه قوانین و مقررات از سیاست‌ها و راهبردهای کلان فرهنگی و اجتماعی به صورت مستقیم و غیر مستقیم نشأت می‌گیرند، تا کنون الگوی سیاست گذاری فرهنگی مدون و معتبر بومی در آموزش و پرورش وجود نداشته و قوانین و مقررات آموزشی و تربیتی، بر اساس دانش فردی و تجربه زیستی افراد تدوین و تصویب شده است (نوید و صادق زاده، ۱۳۹۴). شورای عالی آموزش و پرورش بعنوان مرجع سیاست گذاری در این نهاد سرنوشت ساز، با سابقه طولانی بیش از ۱۱۷ سال، فاقد الگوی خط مشی گذاری است (همان، ۱۳۹۴). البته بطور مطلق نمی‌توان ادعا کرد که فرایند خط مشی گذاری در این نهاد وجود نداشته است، اما می‌توان گفت فرایند منسجم، هدفمند و بر پایه ارزشها و اقتضائات فرهنگی، اجتماعی و سیاسی جامعه، بویژه فلسفه

¹ Bhardwaj

² Viennet, R. & B. Pont

تعلیم و تربیت اسلامی ترسیم شده و به طور کامل به اجرا در آمده باشد و سرانجام آن مشخص و در یک چرخه، دستمایه اصلاح و یا تکمیل خط مشی‌ها گردد، مشاهده نمی‌شود. لذا نبود یک فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش، نظام تعلیم و تربیت کشور را با مشکلات اساسی همچون عدم بهره‌وری خط مشی‌های تدوین شده، عدم انطباق خط مشی‌ها با نیاز امروز جامعه، عدم مشارکت و تعهد مجریان به خط مشی‌های تدوین شده، نتیجه محور بودن خط مشی‌ها و عدم توجه به پیامدها و آثار خط مشی‌ها و ... روبرو خواهد کرد.

گزارش شماره ۱۴۵۷۲ و ۱۶۷۸۵ مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی مبنی بر اعوجاج در برنامه‌ها و بودجه ریزی اولویت‌ها و انطباق با اسناد بالادستی که در بررسی جایگاه و عملکرد آموزش و پرورش در برنامه‌های توسعه در سال ۹۴ و نیز در بررسی بخش آموزش و پرورش در لایحه بودجه سال ۹۹ بیان شده است، نشان می‌دهد که امروز یک الگوی مناسب جهت فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش ایران وجود ندارد. لذا بر اساس هدف کلان شماره ۶ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش مبنی بر بهسازی و تحول در نظام برنامه ریزی آموزشی و درسی، مالی و اداری وزیر ساخت‌های کالبدی می‌تواند با طراحی و ارائه الگوی مناسب و مطلوب فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش محقق گردیده و به بی‌نظمی و نابسامانی فرایند خط مشی گذاری در آموزش و پرورش کشور پایان داده و نیل به اهداف سند تحول بنیادین را بعنوان محور مشترک همه برنامه‌ها و فعالیت‌های حاکم بر نظام تعلیم و تربیت کشور تسهیل نماید. بنابراین با توجه به آنچه گفته شد، **هدف** از این تحقیق تبیین الگوی فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش ایران می‌باشد. **لذا سوال اصلی** این پژوهش را می‌توان به این صورت بیان کرد: الگوی مطلوب فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش ایران کدام است؟

۱- فرایند خط مشی گذاری در آموزش و پرورش

با ملاحظه حوزه خط مشی گذاری عمومی به عنوان یک محیط پویا و در حال تغییر، طبیعت فرایندگرایی آن تصدیق می‌شود. تمرکز بر فرایندی بودن، استمرار و در جریان بودن دائمی خط مشی را نشان می‌دهد. به طور کلی خط مشی گذاری در فرایند سه مرحله ای تدوین، اجرا و ارزیابی تحقق می‌یابد. برخی صاحب نظران با تفصیل بیشتر این فرایند را در شش مرحله شناخت و درک مسئله، ارجاع و طرح مسئله در سازمانهای عمومی، تهیه و تدوین خط مشی، قانونی کردن و مشروعیت بخشی به خط مشی، ابلاغ و اجرای خط مشی و ارزیابی و کسب بازخورد از عملکرد خط

مشی تعریف کرده اند (الوانی و شریف زاده، ۱۳۹۱). با مفروضات فوق می توان گفت که؛ فرایند خط مشی گذاری، مجموعه به هم وابسته ای از فعالیتها و اقداماتی است که با شناسایی مسائل عمومی، ایدهها و اولویتهای دولت را در حالت‌های مختلف برای افراد یا مراجع تصمیم گیرنده تعیین می کند و بدین وسیله آنها تعیین می کنند که کدام گزینه و چه وقت باید به یک اقدام عملی تبدیل شود. این فرایند پیچیده حاصل چهار گروه متغیر است که عبارتند از: حوادث و رویدادهای عمومی، بازیگران از جمله بازیگران رسمی (قوای سه گانه)، احزاب و گروههای ذینفع، مجریان خط مشی‌ها. (دانش فرد، ۱۳۹۲)

برای ارائه مدل خط مشی گذاری در آموزش و پرورش باید این فرآیند را به عنوان سیستمی که متشکل از درونداد، میانداد، برونداد، بازخورد و سیستم‌های احاطه گر است، در نظر بگیریم: در داخل سیستم، ابتدا باید خط مشی گذاری به عنوان فرآیندی که مرجع تصمیم یا وظیفه هست، تعریف شود. تعریف خط مشی گذاری به عنوان یک وظیفه، نشان از ایجاد جایگاه قانونی خط مشی گذاری در ساختار است. خط مشی گذاری به عنوان یک وظیفه، زمینه رویارویی موفق با محدودیتها و استفاده از فرصت‌ها را فراهم می کند. (طالبی و همکاران، ۱۳۹۶)

۲- پیشینه تحقیق

منتظر عطایی، محبوبه و اکبری، احمد و چرابین، مسلم و کریمی، محمد (۱۳۹۸) در تحقیقی با عنوان ارائه مدل عقلانیت در سیاست گذاری نظام آموزش دانشگاه آزاد اسلامی به شناسایی مولفه هل و مقوله‌های مدل عقلانیت در سیاست گذاری نظام آموزشی دانشگاه آزاد پرداخته است. یافته‌های این تحقیق ۶۹ شاخص، ۱۳ مولفه و ۳ مقوله در حوزه عقلانیت در سیاست گذاری نظام آموزشی را نشان می دهد که عقلانیت اقتصادی به عنوان بیشترین اهمیت و عقلانیت قانونی با کمترین ضریب اهمیت بدست آمده است.

واعظی، سید کمال و عباسی، بهزاد (۱۳۹۶) در تحقیقی با عنوان ارائه الگوی تمرکززدایی در فرایند خط مشی گذاری نظام آموزشی ایران به شناسایی عوامل تأثیرگذار در اجرای این سیاست و ارائه الگوی تمرکززدایی در فرایند خط مشی گذاری آموزشی پرداخته اند. این پژوهش الگوی مبتنی بر یافته‌های تحقیق در چهار مرحله کلی (فاز ابتدایی، فاز تجزیه و تحلیل، فاز بازمهندسی و فاز اجرا و ارزیابی) را که با شرایط واقعی کشور سازگاری بیشتری دارد ارائه می دهد.

تراب زاده، محمد صادق و تورانی، حیدر (۱۳۹۱) در مقاله ای برای آیسسکو با عنوان ظرفیت سازی در خط مشی گذاری آموزشی و تاثیر آن بر اقتصاد آموزش و پرورش با رویکرد نظریه برنامه به ارتباط و تعامل حوزه خط مشی گذاری با اقتصاد آموزش و پرورش پرداخته اند. آنها معتقدند این ارتباط و تعامل، نیازمند ابزارهایی همچون ظرفیت سازی در فرایند خط مشی گذاری آموزش و پرورش است که در شرایط بهیمنگی ما را به تحقق اهداف و جهت دهی به تاثیرات خط مشی گذاری بر اقتصاد آموزش و پرورش نزدیک نماید.

باو و بال و گلد (۲۰۱۷) در کتابی با عنوان «تحول آموزش و تغییر مدرسه، مطالعه موردی در خط مشی گذاری جامعه شناسی» به ارزیابی و تحلیل خط مشی های آموزشی در تعامل با رویه های اجتماعی می پردازند. این کتاب خط مشی های آموزشی مختلف را بررسی کرده و در نهایت نیازهای ویژه نظام آموزشی در یک مدل مفهومی جدید را مطرح می سازد، پیشنهادهاى کتاب متمرکز بر دو حوزه مدیریت محلی نظام آموزشی و همچنین تدوین برنامه درسی ملی مجدد است.

لستر و همکاران (۲۰۱۶) در مقاله ای با عنوان «مقدمه ای بر جایگاه تفکر انتقادی در خط مشی های آموزشی» در تلاش هستند تا جایگاه تفکر انتقادی به عنوان یکی از ملاک های مهم برای تربیت دانش آموزان را در خط مشی های آموزشی دنبال کنند. این تحقیق بر جهات آینده نگرانه آموزش تفکر انتقادی در نظام آموزشی تاکید کرده است.

یون و لوبینسکی (۲۰۱۸) در اثر خود به دنبال ارزیابی خط مشی های آموزشی با تفکر انتقادی هستند. این اثر با استفاده از یک رویکرد ترکیبی، مسیر تحقیق را طی کرده و در نهایت با ارائه یک دستور کار برای ترسیم یک میدان جدید انسانی و جغرافیایی نتیجه مقاله را ارائه می دهد.

بررسی های موجود در زمینه تحقیقات انجام شده نشان می دهد که در حوزه ارائه الگوی فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش ایران مستقیماً تحقیقاتی صورت نپذیرفته است و خلا دانشی در فرایند خط مشی گذاری آموزش و پرورش مشاهده می گردد.

۳- روش تحقیق

در پژوهش حاضر از رویکرد کتابخانه ای در مطالعه مقالات و کتب فارسی و انگلیسی و از رویکرد میدانی در مصاحبه با خبرگان بهره گرفته شده است. نتایج حاصل از مطالعات کتابخانه ای از طریق تحلیل مضمون منجر به تدوین یک مدل اولیه شد که در ادامه از طریق مصاحبه با خبرگان و تحلیل محتوای نتایج مصاحبه ها مدل تدوین شده تکمیل و تایید گردید. نوع تحقیق از حیث هدف، کاربردی

و روش تحقیق امیخته اکتشافی (کیفی و کمی) می باشد. در بخش کیفی از استراتژی تحلیل مضمون استفاده شده است. در بخش کیفی جهت مصاحبه با خبرگان از روش نمونه گیری هدفمند و بر اساس ویژگی های مورد نیاز تحقیق و با نظر محقق و بر اساس مشورت با اساتید راهنما و مشاور نمونه ها انتخاب شدند و تا رسیدن به اشباع نظری ۱۴ مصاحبه عمیق نیمه ساختار یافته انجام گرفت که نمونه ها از بین اساتید دانشگاهی، مدیران و خط مشی گذاران حوزه آموزش و پرورش انتخاب شده و تعداد نمونه ها از قبل مشخص نبوده است، بلکه با توجه به اشباع نظری نمونه گیری صورت پذیرفته است. در **بخش کمی** نیز از پرسشنامه محقق ساخته که با کمک اساتید راهنما و مشاور تهیه و روایی آن بوسیله ۱۰ نفر از نخبگان آزمون و تایید شده بود، جهت جمع آوری اطلاعات بهره گرفته شد و تجزیه و تحلیل داده ها در این بخش بوسیله معادلات ساختاری و رتبه بندی مولفه ها و گویه ها و سایر شاخص ها با تحلیل عاملی مشخص گردید. جامعه نمونه آماری در بخش کمی با استفاده از فرمول کوکران، ۱۲۰ نفر که متشکل از مدیران عالی ستادی و استانی و اعضای شوراها و مراکز اصلی خط مشی گذاری در آموزش و پرورش و اساتید دانشگاه هستند انتخاب شدند. قلمرو تحقیق از حیث زمان مربوط به اردیبهشت تا مرداد سال ۱۳۹۹، از حیث مکان مربوط به حوزه ستادی وزارت آموزش و پرورش و از حیث موضوع مربوط به خط مشی گذاری و مراحل اصلی چرخه خط مشی می باشد.

در این پژوهش تجزیه و تحلیل داده های جمع آوری شده در دو بخش کیفی و کمی صورت خواهد گرفت، در بخش **کیفی** به توصیف جامعه آماری منتخب پرداخته می شود و سپس جداول مربوط به کدگذاری داده ها و احصا مضامین، اصلی، سازمان دهنده و فراگیر پرداخته شد و برای تجزیه و تحلیل داده های **کمی** جمع آوری شده از طریق پرسشنامه ابتدا آمار توصیفی و سپس آمار استنباطی مطرح می گردد. در این تحقیق به منظور بررسی نوع توزیع داده ها از آزمون کلموگروف اسمیرنوف جهت بررسی فرضیه های مطرح شده از مدل سازی معادلات ساختاری (SEM) با رویکرد حداقل مربعات جزئی (PLS) به وسیله نرم افزار Smart PLS2 بهره گرفته شده است.

۴- بخش کیفی:

برای تجزیه و تحلیل اطلاعات بخش کیفی از کدگذاری داده ها و تحلیل مضمون استفاده شده است. جدول زیر فرایند گام به گام تحلیل مضمون و اقدامات صورت گرفته را نشان می دهد.

جدول ۱- فرآیند گام به گام تحلیل مضمون

مرحله	گام	اقدام
تجزیه متن	۱. آشنا با متن مورد بررسی	۱-۱. پیاده سازی داده‌های مصاحبه ۱-۲. مطالعه مجدد داده‌ها ۱-۳. نوشتن ایده‌های اولیه
	۲. ایجاد کدهای اولیه و کد گذاری	۲-۱. پیشنهاد چارچوب کدگذاری ۲-۲. تفکیک متن به بخش‌های کوچکتر ۲-۳. کدگذاری ویژگی‌های جالب داده‌ها
	۳. جستجو و شناسایی مضامین	۳-۱. تطبیق دادن کدها با مضامین بالقوه ۳-۲. استخراج مضامین و بخش‌های کدگذاری شده متن ۳-۳. پالایش و بازبینی مضامین
	۴. ترسیم شبکه مضامین	۴-۱. بررسی و کنترل همخوانی مضامین با کدهای استخراج شده ۴-۲. مرتب نمودن مضامین ۴-۳. انتخاب مضامین اصلی سازمان دهنده و فراگیر ۴-۴. ترسیم نقشه ((های)) مضامین ۴-۵. اصلاح و تایید شبکه(ها)
تشریح متن	۵. تحلیل شبکه مضامین	۵-۱. تعریف و نام گذاری مضامین ۵-۲. توصیف و توضیح شبکه مضامین
ترکیب متن	۶. تدوین گزارش	۶-۱. تلخیص مضامین و بیان مختصر و صریح مضامین ۶-۲. مرتبط نمودن نتایج تحلیل با سوالات تحقیق و میانی نظری ۶-۳. نوشتن گزارش علمی و تخصصی از تحلیل‌ها

۵- بخش کمی:

پس از انجام مصاحبه‌های نیمه ساختار یافته با صاحب‌نظران و اساتید حوزه خط مشی گذاری آموزش و پرورش و کشف مضامین اصلی، سازمان دهنده و فراگیر از روش تحلیل تم که بر اساس آنها شاخص‌ها، مولفه‌ها و ابعاد الگوی پیشنهادی احصا گردید، محقق با مشاوره و یاری اساتید راهنما و مشاور، پرسشنامه تحقیق را تنظیم و پس از روایی سنجی آن، اقدام به توزیع در بین جامعه نمونه نمود که پس از جمع آوری پاسخ‌های ارائه شده، به تجزیه و تحلیل نتایج بدست آمده پرداخته شد.

۶- تجزیه و تحلیل داده‌ها

روش تحقیق این پژوهش آمیخته اکتشافی می باشد. لذا پس از بررسی ادبیات تحقیق و مصاحبه با خبرگان، نظرات آنان تحلیل محتوای کیفی شد و ابعاد اصلی، مولفه‌ها و شاخص‌های فرایند خط مشی گذاری با هدف جامعیت و مانعیت طبق تعیین و سپس از طریق پرسشنامه آزمون شد تا مدل اصلی ترسیم گردید.

جدول ۲- ابعاد اصلی، مولفه‌ها و شاخص‌های فرایند

احساس و درک صحیح مساله	شناخت مساله	تدوین
تحلیل وضعیت موجود		
شناخت علل پدید آورنده مساله		
فراگیری و عمومیت داشتن مساله		
وزن و تاثیر گذاری مساله		
آینده پژوهی و درک مسائل آتی		
شناخت ارزشها (ارزشهای اساسی و بنیادین- ارزشهای کاربردی و فرعی)	شناخت محیط سازمانی	
شناخت تکالیف اسناد بالادستی		
شناخت شرایط اقتصاد، سانس، اجتماع، فرهنگ و خفافار		
شناخت نهادها و سازمانهای تاثیر گذار		
شناخت مدرسه	بهره مندی از تجارب گذشته	
مطالعات تطبیقی		
لحاظ تجربیات گذشته سازمانی و ملی		
مطالعات نظریات و تئوریهای علمی	مشارکت بازیگران و ذی نفعان	
مشارکت مجریان (معلمان و کادر آموزشی و اداری)		
مشارکت نخبگان علمی		
مشارکت سازمانها و نهادهای مرتبط با خط مشی		
مشارکت گروهها و واحدهای مختلف سازمانی		
مشارکت اولیا و دانش آموزان	استلزامات اجرا	
تعیین اهداف و شفاف نمودن آن		
لحاظ نقش مدرسه		
لحاظ سهم وزارت آموزش و پرورش از تولید ناخالص ملی (GDP)		
لحاظ منابع مالی، انسانی و زیر ساختی (فضا، تجهیزات و فناوری)		
ساختار سازمانی		
مشخص نمودن متولی اجرا		

ابزار اجرا (تکلیفی، تشویقی، ترغیبی و تنبیهی)		
مشروعیت بخشی به خط مشی		
ضرورت در اولویت قرار گرفتن آموزش و پرورش	حوزه راهبری	اجرا
ساختار غیر متمرکز		
اجرای محدود و آزمایشی اجرا		
الگو برداری و اصلاح روش‌های قبل		
مدیریت دانش		
مدیریت منابع انسانی	حوزه عملیاتی	
مدیریت منابع مالی و تخصیص بودجه		
مدیریت فضا، تجهیزات و فناوری		
همکاری و تعهد مجریان	مشارکت بخشی و فرابخشی	
همکاری سازمانها و نهادهای خارج سازمان		
مشارکت دانش آموزان و تشکل‌های دانش آموزی		
مشارکت اولیا و انجمن اولیا و مربیان		
تعاملات درون سازمانی و گروههای غیر رسمی		
رخدادها و بحرانها	شرایط زمینه‌ای	
رسانه‌ها و فضای مجازی		
نقش تشکل‌ها، گروههای نفوذ و فشار		
شرایط محیطی (سیاسی، قانونی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و جغرافیایی)		
پایش داده‌ها	ارزیابی درون داده‌ها	ارزیابی و ارزشیابی
ارزیابی شناخت جامع خط مشی گذاران و مجریان از مساله و اهداف		
استاندارد کردن عملیات و فعالیت‌ها		
ارزیابی مراحل مختلف فرآیند خط مشی	ارزیابی فرایندها	
ارزیابی رویه‌ها و مقررات		
ارزیابی روش اجرا		
ارزیابی برنامه‌های عملیاتی		
ارزیابی میزان تحقق اهداف	ارزیابی برون داده‌ها	
ارزشیابی نتایج برنامه‌ها		
ارزیابی آثار درونی خط مشی	ارزیابی پیامد	
ارزیابی آثار بیرونی خط مشی		

۷- شاخص^۱ KMO و آزمون بارتلت^۲

شاخص کایزر مایر اولکین برای تعیین کفایت نمونه گیری استفاده می شود. به طوری که اگر بین متغیرها همبستگی های ولو جزئی وجود داشته باشد این آزمون نشان می دهد که آیا واریانس مشترک برخی عامل های تعیین کننده ی مخفی بر واریانس متغیرهای تحقیق تاثیرگذار است یا خیر. برابر با آنچه در جدول شماره ۳ دیده می شود مقدار معناداری آزمون برابر برای پرسشنامه در وضعیت مطلوب برابر ۰/۸۹۲ محاسبه شده است. آزمون بارتلت نیز نیز تقریبی از آماره ی مجذور کای است و فرض استقلال کلی (کرویت) متغیرهای (مقیاس های) مورد نظر را بررسی می کند. فرضیه های صفر و آماری در آزمون بارتلت به صورت زیر است.

H0: داده فاقد همبستگی هستند - H1: داده ها دارای همبستگی می باشند.

نتیجه این آزمون نیز در جدول ۳ نشان داده شده است. مطابق آنچه در جدول دیده می شود مقدار معنا داری آزمون بارتلت، کمتر از یک هزارم است ($P < 0/001$). که نشان دهنده ی برازش مدل برای تحلیل عاملی می باشد

جدول ۳: نتایج شاخص KMO و آزمون بارتلت

شاخص KMO	آماره آزمون کرویت بارتلت	درجه آزادی	سطح معنی اری (Sig)
۰/۸۹۲	۱۳۶۳/۱۰۸	۷۸	۰/۰۰۰

۸- بررسی نرمال بودن توزیع داده های متغیرها

در این پژوهش از آزمون کولموگوروف-اسمیرنوف برای تعیین نرمال بودن توزیع داده ها استفاده شده است. بنابراین فرضیه نرمال بودن توزیع داده ها در سطح احتمال خطا $\alpha = 5\%$ با تکنیک کولموگوروف-اسمیرنوف آزمون شده است. برای این آزمون فرضیه های آماری به صورت زیر تنظیم می شود:

H0: توزیع داده های مربوط به هر یک از متغیرها نرمال است.

H1: توزیع داده های مربوط به هر یک از متغیرها نرمال نیست.

¹ Kaiser- Meyer- Olkin Measure of sampling adequacy (KMO)

² Bartlett test

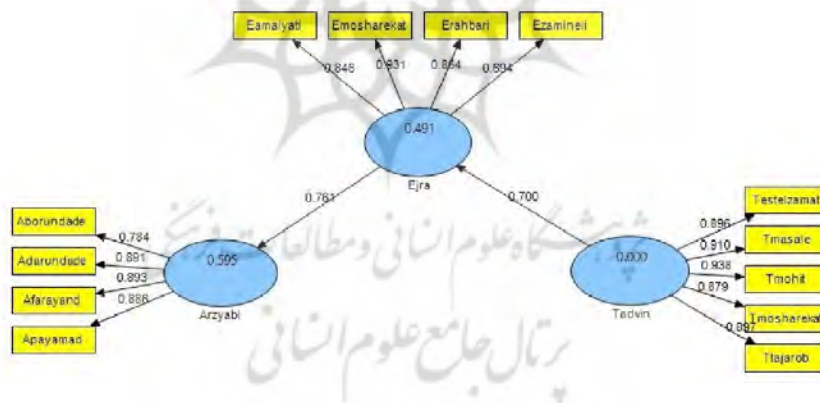
جدول ۴: بررسی نرمال بودن توزیع داده متغیرها

نام متغیر	تدوین	اجرا	ارزیابی و ارزشیابی
تعداد	۱۲۰	۱۲۰	۱۲۰
پارامترهای نرمال	معنی	۴/۶۱۸۱	۴/۲۸۵۲
	انحراف استاندارد	۰/۴۰۹۱۹	۰/۴۶۴۵۳
بیشترین تفاوت‌ها	مطلق	۰/۱۷۵	۰/۱۰۲
	مثبت	۰/۱۷۵	۰/۱۰۲
	منفی	-۰/۱۷۵	-۰/۱۰۲
آماره آزمون کولموگروف اسمیرنوف	۰/۱۷۵	۰/۱۳۰	۰/۱۰۲
سطح معنی دار (Sig)	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۴
نتیجه	غیرنرمال	غیرنرمال	غیرنرمال

همانطور که در جدول ۴ مشخص است، چون سطح معناداری (Sig) تمامی بعدها کمتر از ۰/۰۵ بدست آمده است باید گفت که توزیع داده‌های این بعدها؛ نرمال نمی‌باشند.

۹- مدل‌های پژوهش

در این مرحله جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش مدل‌سازی معادلات ساختاری با رویکرد حداقل مربعات جزئی^۱ استفاده می‌شود. مدل‌سازی معادلات ساختاری یکی از روش‌های پیچیده آماری است و این امکان را ایجاد می‌کند تا تاثیر چندین بعد را بصورت همزمان بر روی یکدیگر سنجیده و مورد ارزیابی و آزمون قرار داد.

¹Partial Least Squares

شکل ۱: بررسی مقادیر t بین ابعاد و مولفه‌ها

با توجه به اینکه مقادیر t محاسبه شده بین بعدهای موجود در مدل بزرگتر از $1/96$ بوده و در سطح احتمال خطای $\alpha = 0/05$ معنادار هستند، فرضیه‌ها تایید شده و به عبارتی مناسب بودن مدل ساختاری را نشان می‌دهد. برای فرضیه‌ها مقدار آماره t و ضریب بتا مورد بررسی قرار خواهد گرفت که پس از برازش کلی مدل به بررسی جداگانه هر فرضیه در یک جدول مجزا خواهیم پرداخت. به طور کلی با بالابودن آماره t از عدد $1/96$ و مثبت بودن تمامی ضرایب بتا می‌توان گفت فرضیه‌های پژوهش تایید شده اند.

۱۰- بررسی برازش مدل‌های اندازه گیری

مدل اندازه‌گیری مدلی است که در آن روابط بین متغیرهای مشاهده پذیر و مکنون مورد توجه قرار گرفته و اندازه‌گیری می‌شود.

جدول ۵: نتایج ضریب آلفای کرونباخ و ضریب پایایی ترکیبی

متغیرهای پژوهش	ضریب آلفای کرونباخ ($\text{Alpha} > 0.7$)	ضریب پایایی ترکیبی ($\text{CR} > 0.7$)
ارزیابی	۰/۸۸۷	۰/۹۲۱
اجرا	۰/۸۵۶	۰/۹۰۳
تدوین	۰/۹۳۱	۰/۹۴۸

۱۱- روایی همگرا^۱ (AVE)

اعتبار همگرا زمانی که امتیازات بدست آمده از دو ابزار در مورد یک مفهوم، همبستگی زیادی با هم داشته باشند وجود دارد.

جدول ۶: نتایج بررسی روایی همگرا با معیار AVE

ردیف	متغیرها	$\text{AVE} > 0.5$
۱	ارزیابی	۰/۷۴۷
۲	اجرا	۰/۷۰۳
۳	تدوین	۰/۷۸۶

^۱ Convergent Validity

۱۲- شاخص ضریب تعیین (R^2) متغیرهای مکنون درون زا

معیار بعدی بررسی مدل ساختاری، ضریب R^2 مربوط به متغیرهای پنهان درون‌زا (وابسته) در مدل است و نشان‌دهنده تاثیر یک متغیر برون‌زا بر یک متغیر درون‌زا است. جدول ۷: ضرایب R^2 متغیرهای پژوهش

R^2	سازه‌های تحقیق
۰/۵۹۴	ارزیابی
۰/۴۹۰	اجرا
---	تدوین

۱۳- بررسی کلی مدل

مقدار معیار GOF طبق جدول شماره ۸، برابر ۰/۵۱ بدست آمد که با توجه به دسته‌بندی‌های GOF از برازش قوی مدل کلی تحقیق است. معیار بالای GOF مدل کلی را با قدرت تایید کرده و اجازه ورود به بخش بررسی فرضیه‌ها صادر می‌گردد.

جدول ۸: نتایج برازش کلی مدل با معیار GOF

GOF	میانگین R^2	میانگین <i>Communality</i>
۰/۵۱	۰/۴۶	۰/۶۳

$$GOF = \sqrt{\text{Communalties} \times R^2}$$

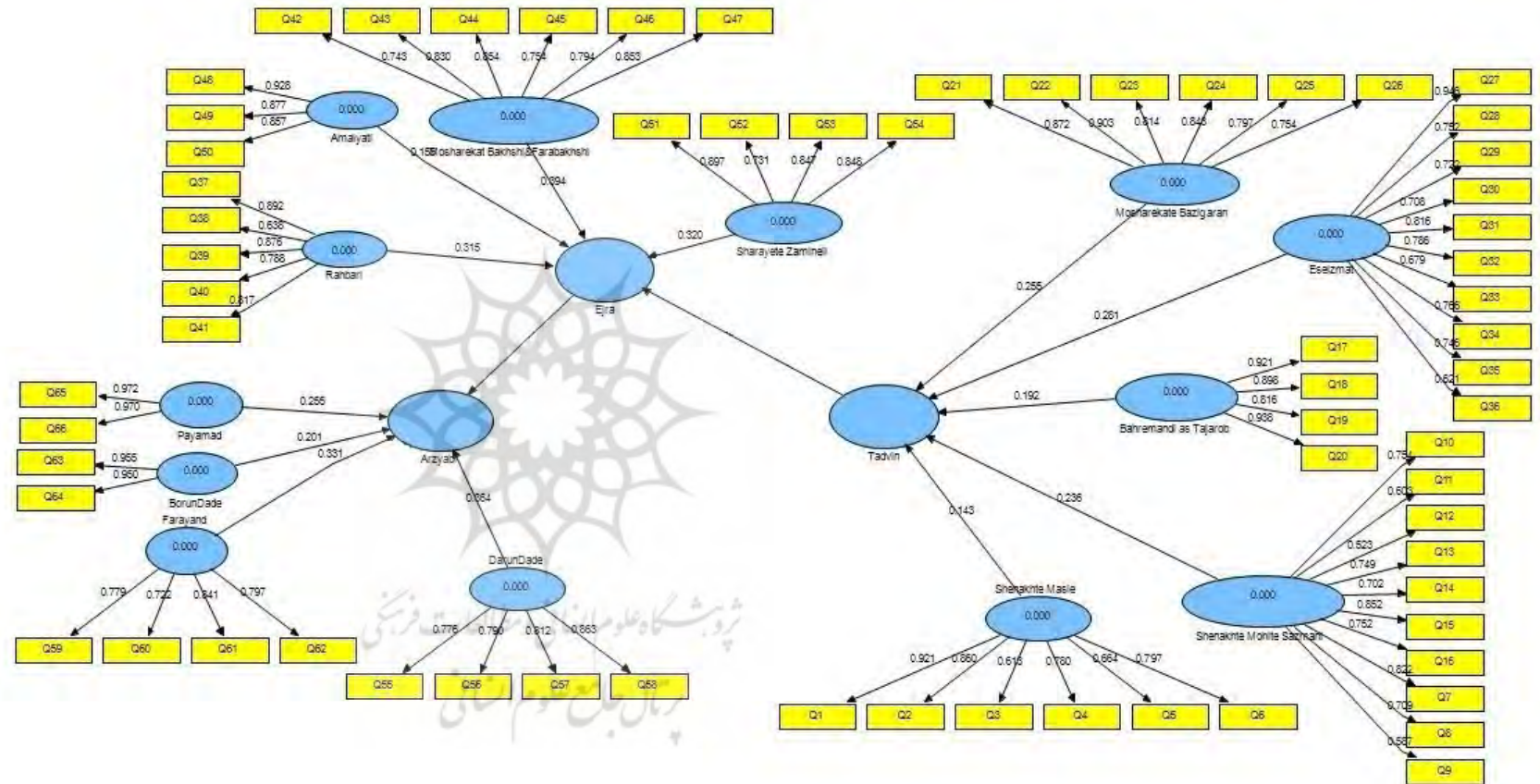
۱۴-

۱۵- آزمون فرضیه‌های پژوهش

بعد از تایید مدل در بخش‌های ساختاری و اندازه‌گیری کلی به بررسی فرضیه‌ها پرداخته شد. از آماره t و ضریب بتای رگرسیونی جهت بررسی فرضیه‌ها بهره‌برده ایم.

جدول ۹: نتایج تحلیل فرضیه‌ها

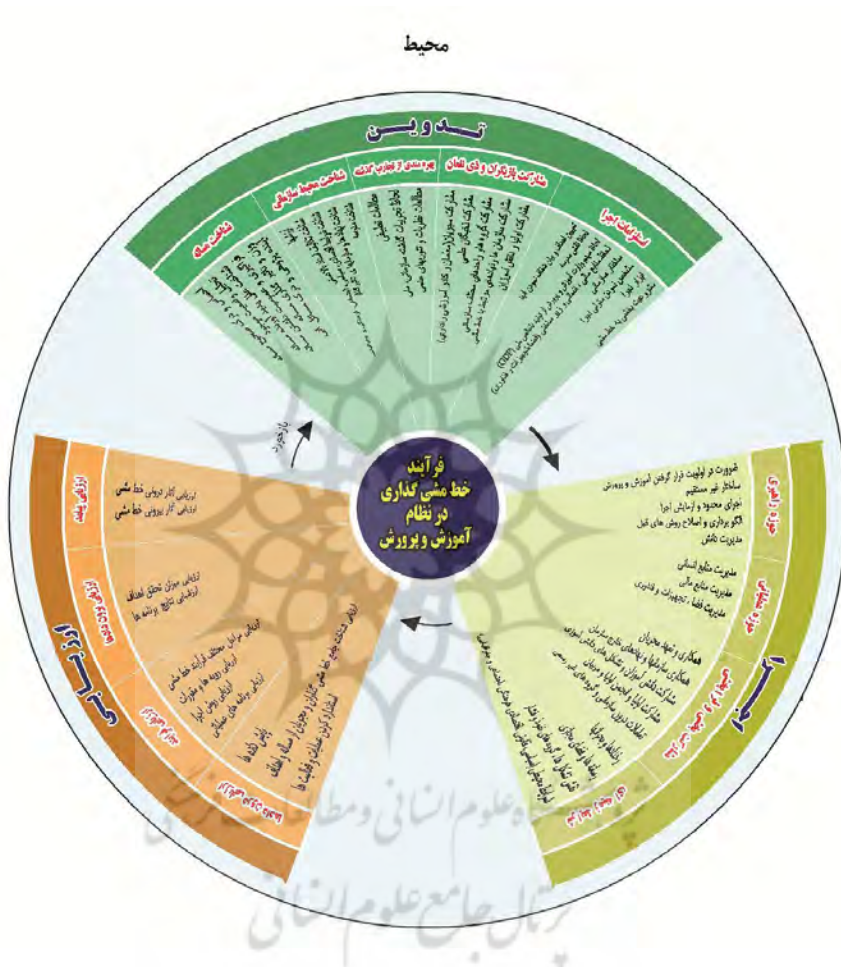
فرضیه	استاندارد β	آماره آزمون	نتیجه
تدوین ← اجرا	۰/۷۰۰	۱۲/۲۸۹	تایید فرضیه تحقیق
اجرا ← ارزیابی	۰/۷۶۱	۷/۶۷۷	تایید فرضیه تحقیق

شکل ۲: خروجی کلی مدل
۱۸۱

۱۶- یافته‌ها :

فرایند اصلی خط مشی گذاری را می توان در سه مرحله اصلی دسته بندی نمود: تدوین خط مشی، اجرای خط مشی و ارزیابی خط مشی، که در مدل تدوین شده ذیل کلیه مراحل جزئی درون هریک از این مراحل و ارتباطات مابین آنها مشخص شده است. شایان ذکر است که مدل ذیل با توجه به **سوال اصلی تحقیق** که الگوی مطلوب فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش ایران کدام است؟ ابعاد مهم و تاثیرگذار خط مشی گذاری در آموزش و پرورش را در خود پوشش می دهد.

شکل ۳: الگوی پیشنهادی فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش ایران (محقق ساخته)

۱۷- اولویت بندی مولفه‌ها:

بر اساس تجزیه و تحلیل دیدگاه صاحب نظران و خبرگان جامعه آماری این پژوهش و بر مبنای امتیاز دهی به ۵ طیف لیکرت توسط آنان به مولفه‌ها و شاخص‌های شناسایی شده و بر مبنای محاسبه بار عاملی طبق جداول ذیل اولویت بندی شده است.

جدول ۱۰: اولویت بندی مولفه‌ها

رتبه بندی بر اساس بار عاملی	مولفه‌های تدوین
۱	شناخت محیط سازمانی
۲	شناخت مسئله
۳	بهره مندی از تجارب گذشته
۴	استلزامات اجراء
۵	مشارکت بازیگران و ذی نفعان
رتبه بندی بر اساس بار عاملی	مولفه‌های اجراء
۱	مشارکت بخشی و فرابخشی
۲	حوزه راهبری
۳	حوزه عملیاتی
۴	شرایط زمینه ای
رتبه بندی بر اساس بار عاملی	مولفه‌های ارزیابی
۱	ارزیابی فرآیند
۲	ارزیابی درون داده‌ها
۳	ارزیابی پیامد
۴	ارزیابی برون داده‌ها

جدول ۱۱: اولویت بندی گویه‌ها

رتبه	گویه‌های مولفه شناخت مسئله در بعد تدوین خط مشی	رتبه	گویه‌های مولفه حوزه راهبری در بعد اجرای خط مشی
۱	درک صحیح مسئله	۱	ضرورت در اولویت قرار گرفتن آموزش و پرورش
۲	تحلیل وضعیت موجود درون سازمان	۳	مدیریت دانش
۳	آینده پژوهی	۲	اجرای محدود و آزمایشی
۴	عمومیت داشتن و فراگیری مساله	۴	الگو برداری و اصلاح روشهای اجرای قبل
۵	لحاظ وزن مساله	۵	ساختار غیر متمرکز
۶	شناخت علل پدید آورنده مساله	رتبه	گویه‌های مولفه مشارکت بخشی و فرابخشی در بعد اجرای خط مشی
رتبه	گویه‌های مولفه شناخت محیط سازمانی در بعد تدوین	۱	همکاری سازمانها و نهادهای خارج سازمان
۱	شناخت ارزشهای اساسی و بنیادین	۲	تعاملات درون سازمانی
۲	شناخت قوانین و تکالیف اسناد بالادستی	۳	تعهد مجریان
۳	شناخت شرایط فرهنگی	۴	مشارکت اولیا و انجمن اولیا و مربیان
۴	شناخت ارزشهای کاربردی و فرعی	۵	مشارکت دانش آموزان و تشکل‌های دانش آموزی
۵	شناخت نهادها و سازمانهای تاثیر گذار	۶	همکاری مجریان
۶	شناخت شرایط اقتصادی	رتبه	گویه‌های مولفه مشارکت حوزه عملیاتی در بعد اجرای خط مشی
۷	شناخت شرایط اجتماعی	۱	مدیریت منابع انسانی
۸	شناخت مدرسه	۲	مدیریت منابع مالی
۹	شناخت شرایط سیاسی	۳	مدیریت فضاها، تجهیزات و فناوری
۱۰	شناخت شرایط جغرافیایی	رتبه	گویه‌های مولفه شرایط زمینه ای در بعد اجرای خط مشی
رتبه	گویه‌های مولفه بهره مندی از تجارب گذشته در بعد تدوین	۱	رخدادها و بحرانها
۱	مطالعات نظریات و تئوریهای علمی	۲	شرایط محیطی (سیاسی، قانونی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و جغرافیایی)
۲	مطالعات تطبیقی	۳	نقش تشکلهای
۳	لحاظ تجربیات گذشته سازمانی	۴	رسانه‌ها و فضای مجازی
۴	لحاظ تجربیات گذشته ملی	رتبه	گویه‌های مولفه ارزیابی درون داده‌ها در بعد ارزیابی خط مشی
رتبه	گویه‌های مولفه مشارکت بازیگران و ذی نفعان	۱	پایش داده‌ها

		در بعد تدوین خط مشی	
۱	مشارکت نخبگان علمی	۲	استاندارد کردن عملیات و فعالیتها
۲	مشارکت مجریان(معلمان و کادر آموزشی و اداری)	۳	ارزیابی شناخت جامع مجریان از مساله و اهداف
۳	مشارکت گروهها و واحدهای مختلف سازمانی	۴	ارزیابی شناخت جامع خط مشی گذاران از مساله و اهداف
۴	مشارکت سازمانها و نهادهای مرتبط با خط مشی	رتبه	گویه‌های مولفه ارزیابی فرآیند در بعد ارزیابی خط مشی
۵	مشارکت اولیا	۱	ارزیابی روش اجرا
۶	مشارکت دانش آموزان	۲	ارزیابی برنامه‌های عملیاتی
رتبه	گویه‌های مولفه استلزامات اجراء در بعد تدوین خط مشی	۳	ارزیابی مراحل مختلف فرآیند خط مشی
۱	تعیین اهداف و شفاف بودن آن	۴	ارزیابی رویه‌ها و مقررات
۲	لحاظ منابع انسانی	رتبه	گویه‌های مولفه ارزیابی برون داده‌ها در بعد ارزیابی خط مشی
۳	لحاظ منابع زیر ساختی(فضا،تجهیزات و فناوری)	۱	ارزیابی میزان تحقق اهداف
۴	لحاظ ابزار اجرا(تکلیفی، تشویقی، ترغیبی و تنبیهی)	۲	ارزشیابی نتایج برنامه‌ها
۵	لحاظ نقش مدرسه	رتبه	گویه‌های مولفه ارزیابی ارزیابی پیامد در بعد ارزیابی خط مشی
۶	لحاظ ساختار سازمانی	۱	ارزیابی آثار درونی خط مشی
۷	لحاظ سهم وزارت آموزش و پرورش از تولید ناخالص ملی(GDP)	۲	ارزیابی آثار بیرونی خط مشی
۸	لحاظ منابع مالی		
۹	مشخص نمودن متولی اجرا		
۱۰	مشروعیت بخشی (تصویب و ابلاغ)به خط مشی		

۱۸- بحث و بررسی و نتیجه گیری

هدف این پژوهش ارائه الگویی برای فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش ایران می باشد. این مطالعه علیرغم اینکه مدل‌های مختلفی توسط محققین گوناگون در راستای خط مشی گذاری ارائه شده است، مدل جدیدی به ادبیات موجود می افزاید که از طریق تحلیل محتوای کیفی مدل‌های موجود و نتایج مصاحبه با نخبگان و خبرگان، و آزمون آن با پرسشنامه در بین جامعه نمونه آماری حاصل شده است.

یافته‌ها نشان می‌دهد که الگوی مطلوب فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش ایران شامل مولفه‌های شناخت مسئله، شناخت محیط سازمانی، بهره‌مندی از تئوریها و تجارب گذشته، مشارکت بازیگران و ذینفعان و لحاظ استلزامات اجرا در مرحله تدوین خط مشی و حوزه راهبری، مشارکت بخشی و فرابخشی، حوزه عملیاتی و شرایط زمینه‌ای در مرحله اجرای خط مشی و نیز ارزیابی درون داده‌ها، ارزیابی فرایندها، ارزیابی برون داده‌ها و ارزیابی پیامدها در مرحله ارزیابی خط مشی می‌باشد. همانطور که در ادبیات پژوهش بیان گردید، مدل‌های مختلفی توسط محققین گوناگون در راستای خط مشی گذاری ارائه شده است. این مطالعه مدل جدیدی به ادبیات موجود می‌افزاید که از طریق تحلیل محتوای کیفی مدل‌های موجود و نتایج مصاحبه با نخبگان و خبرگان، حاصل شده است. مدل پیشنهادی از حیث جامعیت بالایی که دارد می‌تواند فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش ایران را تسهیل نماید، زیرا سعی آن بر این است که تمامی مراحل که در سایر مدل‌ها وجود دارد و همچنین مراحل دیگری که در مدل‌های مطرح شده تا کنون از آنها غفلت شده است را با دلایل منطقی در خود داشته باشد. با بررسی مدل‌های ۲۸ گانه جدول شماره ۱ این تحقیق که از مراحل مختلف فرایند خط مشی گذاری شکل گرفته‌اند، ملاحظه می‌گردد که برخی مراحل از اهمیت بیشتری برخوردار بوده و در اکثر فرایندها بیان شده‌اند. احساس و درک مسئله یا تعریف مسئله بعنوان اولین مرحله فرایند خط مشی گذاری در تمامی مدل‌ها بیان شده است که در این تحقیق نیز شناخت مسئله بعنوان اولین مؤلفه در تدوین خط مشی مورد تاکید قرار گرفته است. در برخی مدل‌های ۲۸ گانه بهره‌مندی از نظرات نخبگان در قالب کمیته خبرگی بیان شده بود که در فرایند پیشنهادی این تحقیق با نگاه جامع‌تری از مؤلفه بهره‌مندی از تجارب گذشته بیان شده است. تعیین ذینفعان یکی از مراحل مدل‌های گذشته است که در پژوهش حاضر تنها به تعیین و شناسایی آنها بسنده نشده است و مشارکت فعال آنها را در کل فرایند خط مشی گذاری (چه در بعد تدوین و چه در بعد اجرا) ملحوظ نظر قرار گرفته است. تعیین اهداف که در مدل‌های گذشته بیان شده است در این مطالعه نیز بعنوان یکی از استلزامات اجرا مطرح شده است که می‌بایست در هنگام تدوین خط مشی به آن اهتمام ورزید. همچنین این مدل با در نظر گرفتن بازخورد بین هر مرحله مانند سایر مدل‌های خط مشی گذاری به صورت چرخه، در نظر گرفته شده است. مدل شش مرحله‌ای موسسه مالی بریتانیا یکی از مشهورترین مدل‌های خط مشی گذاری می‌باشد. همانطور که در ادبیات مطرح شد این مدل نواقصی دارد، از جمله اینکه استلزامات اجرا در مرحله تدوین مدنظر قرار گرفته نشده است، هوشمندی درونی و

بیرونی در راستای تعیین مسائل در آن وجود ندارد، بررسی نظرات و دیدگاههای مجریان و ذینفعان و مشارکت آنان در تدوین خط مشیها که شرط اصلی اجرای درست خط مشی می باشد و همچنین ارزیابی پیامد خط مشیها، نیز در آن لحاظ نگردیده است. در مدل پیشنهادی این مقاله سعی شده است تمامی این نواقص بر طرف گردد. تجزیه و تحلیل دادهها در بخش کمی نیز تاثیر تدوین بر اجرای خط مشی و اجرا بر ارزیابی خط مشی را نشان می دهد و اولویت آنها را نیز مانند سایر مدلها مطرح به ترتیب تدوین، اجرا و ارزیابی تایید و نشان می دهد. در اولویت بندی مولفهها و گویهها، اهمیت به ارزشهای حاکم بر جامعه، توجه به منابع انسانی سازمان، بهره مندی از مشارکت ذی نفعان و سازمانهای موثر و نیز ارزیابی پیامدها از نکات کلیدی است که در این پژوهش به وضوح مشخص گردیده است.

با توجه به یافته پژوهش حاضر، پیشنهادات ذیل در راستای بهبود فرایند خط مشی گذاری در نظام آموزش و پرورش ایران بیان می گردد:

توجه به ارزشهای حاکم بر جامعه (ارزشهای بنیادین و ارزشهای کاربردی) در فرایند خط مشی گذاری در آموزش و پرورش

ضرورت در اولویت قرار گرفتن آموزش و پرورش در نگاه مردم، دولت و حاکمیت و بسط این نگرش در تصمیمات و تخصیص منابع به آموزش و پرورش
افزایش سهم آموزش و پرورش از سرانه تولید ناخالص ملی
مشارکت ذینفعان موثر در تحقق اهداف نظام آموزش و پرورش
پرهیز از تعدد مراکز و شوراهای خط مشی گذاری برای نظام آموزش و پرورش که به نظر می رسد شورای عالی آموزش و پرورش با توجه به تخصصی بودن این شورا در حوزه آموزش و پرورش مورد وفاق و اعتماد همه نهادها، مجریان و ذی نفعان این نظام می باشد

ایجاد مرکز پژوهشهای وزارت آموزش و پرورش جهت شناسایی مسائل، ارائه راهکارها، مطالعات تطبیقی و پایش خط مشیها
ضرورت استفاده از چرخه خط مشی گذاری جهت اخذ بازخورد از فرایند خط مشی گذاری
ضرورت به روز رسانی خط مشیها با آینده پژوهی در نظام آموزش و پرورش برای رویارویی با جهانی که به سرعت در حال دگرگونی است

ضرورت ارزیابی پیامدها و آثار مثبت و منفی و خواسته و ناخواسته خط مشیها

کتابنامه:

- الوانی، مهدی و شریف زاده، فتاح (۱۳۹۱). فرایند خط مشی گذاری عمومی. تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- تراب زاده، محمد صادق و تورانی، حیدر (۱۳۹۱) ظرفیت سازی در خط مشی گذاری آموزشی و تاثیر آن بر اقتصاد آموزش و پرورش با رویکرد نظریه برنامه، کنفرانس آیسسکو.
- دانش فرد، کرم اله (۱۳۹۲). مبانی خط مشی گذاری عمومی. تهران: انتشارات نیاز دانش.
- طالبی، بهنام و سید نظری، نیر و سودی، حورا (۱۳۹۶)، ارائه مدل ادراکی سیاست گذاری در آموزش و پرورش، رهیافت، بهار ۱۳۶۵، شماره ۶۵ صص ۱۱۳-۱۳۰.
- مرکز پژوهش‌های مجلس گزارش شماره ۱۴۵۷۲ بررسی جایگاه و عملکرد آموزش و پرورش در برنامه‌های توسعه (۱۳۹۴)، معاونت پژوهش‌های اجتماعی-فرهنگی دفتر مطالعات اجتماعی.
- مرکز پژوهش‌های مجلس گزارش شماره ۱۶۷۸۵ بررسی لایحه بوده سال ۱۳۹۹ بخش آموزش و پرورش، (۱۳۹۸)، معاونت پژوهش‌های اجتماعی-فرهنگی دفتر مطالعات آموزش و فرهنگ مجلس شورای اسلامی.
- منتظر عطایی، محبوبه و اکبری، احمد و چراغین، مسلم و کریمی، محمد (۱۳۹۸)، "ارائه مدل عقلانیت در سیاست گذاری نظام آموزش دانشگاه آزاد اسلامی"، فصلنامه خط مشی گذاری عمومی در مدیریت، سال دهم، شماره ۳۵، صص ۲-۲۲.
- نوید ادهم، مهدی و صادق زاده قمصری، علیرضا؛ (۱۳۹۴)، "طراحی الگوی سیاست‌های فرهنگی نظام آموزش و پرورش"، فصلنامه راهبردی اجتماعی فرهنگی، سال چهارم، شماره: ۱۵۴-۱۳۵
- واعظی، سید کمال و عباسی، بهزاد، (۱۳۹۶)، "ارائه الگوی تمرکز زدایی در فرایند خط مشی گذاری نظام آموزشی ایران"، فصلنامه راهبردی، اجتماعی، فرهنگی، سال هفتم شماره ۲۶، ۶۷-۸۵
- وزارت آموزش و پرورش، (۱۳۹۰)، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، دفتر آموزش و پرورش.
- Bhardwaj, Ajay (۲۰۱۶), "Importance of Education in Human Life: a Holistic Approach", International Journal of Science and Consciousness, June 2016, 2(2), 23-28
- Bowe, Richard; Ball, Stephen J.; Gold, Anne (2017). Reforming Education and Changing Schools; Case studies in Policy sociology, Routledge, London.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006), "Using thematic analysis in psychology", Qualitative Research in Psychology, Vol. 3, No. 2, Pp. 77-101.

Lester, Jessica N.; Lochmiller, Chad R.; Gabriel, Rachael (2016). Locating and Applying Critical Discourse Analysis within Education Policy: An Introduction, education policy analysis archives, Volume 24 Number 102.

Viennet, R. and B. Pont (2017), "Education policy implementation: A literature review and proposed framework", OECD Education Working Papers, No. 162, OECD Publishing, Paris.

Yoon, Ee-Seul & Lubienski, Christopher (2018). Thinking Critically in Space: Toward a Mixed-Methods Geospatial Approach to Education Policy Analysis, Educational Researcher, Volume 47, Issue 1.

